

İSLÂM İLİM VE DÜŞÜNCE GELENEĞİNDE
ADUDÜDDİN el-İCÎ

editör

Eşref Altaş

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Yayın No. 699
İSAM Yayınları 189
İlmî Araştırmalar Dizisi 86
© Her hakkı mahfuzdur.

İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde ADUDÜDDİN el-İCİ

Editör: Eşref Altaş

TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)
tarafından yayına hazırlanmıştır.
İcadiye-Bağlarbaşı Cad. 40 Üsküdar/İstanbul
Tel. 0216. 474 0850
www.isam.org.tr yayin@isam.org.tr

Yayın hazırlık Mustafa Demiray
Tashih İsa Kayaalp, İsmail Özbilgin, İnayet Bebek, Rabia Aydın,
Okan Kadir Yılmaz
Tasarım Ender Boztürk, M. Emin Albayrak, Ali Haydar Ulusoy

Bu eser
TDV İslâm Araştırmaları Merkezi'nin (İSAM)
İkinci Klasik Dönem Projesi
kapsamında yayımlanmıştır.

Proje koordinatörü M. Suat Mertoğlu

Bu kitap
İSAM Yönetim Kurulu'nun 13.06.2014 gün
ve 2014/12 sayılı kararıyla basılmıştır.

Birinci Basım: Aralık 2017
ISBN 978-975-389-969-7

Basım, Yayın ve Dağıtım

TDV Yayın Matbaacılık ve Tic. İşl.
Serhat Mah. Alınteri Bulvarı 1256. Sokak No. 11
Yenimahalle/Ankara
Tel. 0312. 354 91 31 Faks. 0312. 354 91 32
bilgi@diyanetvakfiyayin.com.tr
Sertifika No. 15402

İslâm ilim ve düşünce geleneğinde Adudüddin el-İcî / ed. Eşref Altaş - Ankara :
Türkiye Diyanet Vakfı, 2017.
669 s. ; 24 cm. - (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları ; 699. İSAM Yayınları; 189. İlmî
Araştırmalar Dizisi; 86)
Dizin ve kaynakça var.
ISBN 978-975-389-969-7

9

FIRAK LİTERATÜRÜNE DOLAYLI ANCAK ETKİLİ BİR KATKI

ÂMİDÎ TASNİFİNİ MEŞHUR EDEN MÜTEKELLİM: ADUDÜDDİN EL-ÎCÎ

Kadir Gömbeyaz

Yrd.Doç.Dr., Kocaeli Üniversitesi

I. Giriş

İslâm tarihinde ortaya çıkan itikadî ve siyasî fırkalara dair mâlûmatı toplamak, bu fırkalarla görüşlerini çeşitli şekillerde tasnif etmek ve fırka listeleri oluşturmak hemen her fırkadan âlimin çok erken dönemlerden itibaren ilgileri arasında yer almıştır. Bu bağlamda Eş'arî müelliflerinin önemli bir yeri bulunmaktadır. Mezhep imamı Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/935-936), her ne kadar geneli itibarıyla Mu'tezilî tarz ve üslûbu taşısada da¹ fırak sahasının en hacimli ve en tarafsız eserlerinin başında gelen *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn* adlı

•••••

¹ Nitekim modern dönemde Eş'arî'nin *Makâlât*'ın tamamını veya bir bölümünü Mu'tezilî olduğu dönemde yazdığı, Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra da gözden geçirip bazı değişiklikler yaptığı ya da tamamını Mu'tezile'den döndükten sonra yazdığı şeklinde iddialar ileri sürülmüştür. Eserin yazılış tarihi, özellikleri ve fırak literatüründeki yerine dair bir inceleme için bk. Gömbeyaz, *Makâlât Geleneğinde İmam Eş'arî*.

bir eser kaleme almış olması muhtemelen Eş'arî ulemâda fırak yazımına yönelik bir ilginin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Özellikle Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin (ö. 429/1037-1038) *el-Milel ve'n-nihal*'i ve hususan *el-Fark beyne'l-fırak*'ı ile karakteristikleri çizilen² Eş'arî fırak geleneği içerisinde birçok müellif fırak türü eserler kaleme almıştır. Bunlar içerisinde Ebû'l-Feth eş-Şehristânî'nin (ö. 548/1153) hem İslâm fırkalarını hem de diğer dinleri ele alan *el-Milel ve'n-nihal* adlı eseri yalnızca Eş'arî fırak geleneğinin değil bütün fırak literatürünün zirvesini teşkil etmektedir. Şehristânî sonrası dönemde Eş'arî kelâmında felsefileşmiş kelâm döneminin önemli simalarından Seyfeddin el-Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr* adlı eserinin "el-Esmâ ve'l-ahkâm" başlıklı yedinci ve son bölümünün altı faslından dördüncüsü olan "Kible Ehinden Hakka Muhalif Olanlar Kâfir midir Değil midir?" başlığı altında bir fırka tasnifi gerçekleştirir.³ Burada Bağdâdî'nin *el-Fark beyne'l-fırak*'ı ile özellikle Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal*'indeki fırak malzemesine dayanır.⁴ Tıpkı

.....

² Eş'arî ulemâsının fırak yazımındaki prototip eseri, her ne kadar mezhebin imamı olsa da Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'i değil, Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin *el-Fark beyne'l-fırak*'ıdır. Bu bağlamda "Nasıl ki Eş'arî kelâmı Ebû Bekir el-Bâkullânî (ö. 403/1013) tarafından tesis edilmişse Eş'arî fırak geleneği de Abdülkâhir el-Bağdâdî tarafından tesis edilmiştir" denilebilir. Buna dair tespit ve delillendirmeler için bk. Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdi Fırka Tasnifleri*, s. 172-175.

³ Âmidî'nin bu fasıldaki temel ilgisi, kible ehinden olup da Ehl-i sünnet'ten olmayan grupların isimlendirilmesi, haklarında uygulanacak hükümler ve onların tekfir edilip edilemeyeceği meselesidir. Ancak bu tartışmadan önce bu grupların kimler olduğunu bilmenin gerekli olduğunu düşündüğü için fırkaları tasnife girer. Fırka tasnifinin yer aldığı kısım için bk. Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, V, 40-97.

⁴ Âmidî'nin düşünce sisteminde ve eserlerinde Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) ve eserlerinin tesiri izahtan vârestedir. Ancak Âmidî'nin fırka tasnifinde Râzî'nin fırak literatürüne dair eserlerinin herhangi bir etkisinin olmadığını iddia etmek mümkündür. Bunun gerisinde kanaatimizce birtakım sebeplerle Râzî'nin fırak eserlerinin İslâm dünyasında yaygınlık kazanmaması, dolayısıyla Âmidî'nin bu eserlerden habersiz oluşu rol

onlar gibi tasnifinin temeline yetmiş üç fırka hadisini yerleştirerek firkaların sayısını yetmiş üç sayısına denk gelecek şekilde düzenler. Ancak çokça istifade ettiği anlaşılan Şehristânî'den firkaların dizilişi ve sıralanışında farklılaşarak kendince bir usul takip eder. Şehristânî ana firkaları temel ihtilâf meseleleri olarak belirlediği kader, sıfatlar, kebîre ve imâmet şeklinde dört meseleye (*kāide*) dayandırarak Mu'tezile-Cebriyye, Sıfâtiyye, Havâriç-Mürctie ve Şîa şeklinde belirlemiş ve Eş'ariyye'yi Sıfâtiyye altında Kerrâmiyye ve Müşebbihe ile birlikte üç alt kolundan biri olarak ele almıştı. Âmidî ise yetmiş iki sapkın fırkayı zikredip akabinde kurtuluşa eren fırkayı, yani Eş'ariyye'yi ele alan Bağdâdî'yi takip eder. Bu noktada malzeme olarak Şehristânî'ye çokça dayanmakla birlikte onun yaptığı tasnif biçimini, belki de Eş'ariyye'yi fırka-i nâciye olarak öne çıkarmaması sebebiyle işlevsel bulmamış ve “nebevî bir mûcize” olarak gördüğü yetmiş üç fırka hadisinin metnindeki ifade akışıyla daha uyumlu görünen Bağdâdî'nin tasnif biçimini benimsemiştir.⁵ Hususan bir fırak müellifi olmamakla birlikte Âmidî'nin kelâma dair eserinde bağlamına uygun düştüğü düşüncesiyle geliştirdiği fırka tasnifi, *Ebkârü'l-efkâr*'dan önemli ölçüde faydalandığı anlaşılan⁶ Adudüddin el-İcî (ö. 756/1355) tarafından *el-Mevâkıf*'ında özetlenmiş olarak tekrar edilmiştir.⁷ Ancak İcî, fırka tasnifini Âmidî gibi kelâm meselelerinin içinde değil de, altı mevkıftan oluşan *el-Mevâkıf*'ın

.....

oynamaktadır. Aynı durum İcî için de geçerlidir. Râzî'nin fırak eserlerinin pek fazla tanınırlık kazanamamasının muhtemel sebepleri hk. bk. Gömbeyaz, “Bir Fırak Müellifi Olarak Fahreddin er-Râzî”, s. 371.

⁵ Âmidî'nin *Ebkârü'l-efkâr*'daki bu fırka tasnifinin detayları ve özellikleri, ayrıca Şehristânî başta olmak üzere diğer Eş'arî müelliflerin fırka tasnifleriyle mukayesesi için bk. Gömbeyaz, “İtikâdî Fırka Tasnifçiliğinde Âmidî'nin Yeri”, s. 269-302.

⁶ Bu tespite dair bk. Sinanoğlu, “el-Mevâkıf”, s. 422; Yüksel, “Ebkârü'l-efkâr”, s. 78.

⁷ Bk. İcî, *el-Mevâkıf*, s. 414-430.

“Sem’iyyât” a hasredilen son mevkîfını, “imâmet” meselesiyle tamamladıktan sonra esere yapılan bir ilâve olarak “Tezyîl” başlığı altında verir. İcî, *el-Mevâkıf*’ın “muhtasarı”, daha doğru bir ifadeyle daha önce yazılmış olması sebebiyle *el-Mevâkıf*’ın “ilk şekli” olarak kabul edilen⁸ *Cevâhirü’l-keâm* adlı eserinde bu fırka tasnifine yer vermemiş,⁹ ancak *el-Mevâkıf*’ı yazarken ilâve etme ihtiyacı hissetmiştir.

II. *el-Mevâkıf*’ta İhtisar Edilen Âmidî Tasnifinin Özellikleri

İcî’nin *el-Mevâkıf*’ının sonunda yer alan fırka tasnifinin özelliklerinden bahsetmek demek aslında Âmidî’nin *Ebkârü’l-efkâr*’ındaki tasnifinden bahsetmek demektir. Zira İcî’nin yaptığı, Âmidî’nin tasnifini ihtisar etmek ve bazı kısımları çıkarmak şeklindedir.¹⁰ Yine İcî’nin sadece yetmiş üç adet fırkanın tasnif edilerek listelendiği kısımla ilgilendiğini burada belirtmek gerekir. Zira Âmidî’nin fırka tasnifini yapma sebebi Ehl-i sünnet’ten olmayan kible ehlinin dinî ve dünyevî konumunu tartışmaya geçmeden önce bu fırkaların kimliklerini belirlemektir. Ancak İcî’nin fırkaların konumunu tartışma gibi bir amacı yoktur. O yalnızca yetmiş üç şubeli bir fırka tasnifini eserine ilâve etmek istemektedir. Bu bağlamda Âmidî’nin fırka tasnifine geçmeden önce ele aldığı Hz. Peygamber’in vefatı üzerine ashap arasında

•••••

⁸ Görgün, “İcî, Adudüddin”, s. 413.

⁹ Krş. İcî, *Kitâbü Cevâhiri’l-keâm*, s. 133-234, metin kısmı: s. 136-228.

¹⁰ Esasen İcî, Âmidî’nin *Ebkârü’l-efkâr*’ındaki fırka tasnifini ihtisar yoluyla *el-Mevâkıf*’ına alırken Âmidî’nin ismini zikretmemektedir. Ancak tasnifin Âmidî’den alındığı kolayca anlaşılmaktadır. Nitekim Josef van Ess, bu tespiti destek sadedinde Âmidî’nin Zeydiyye’nin üç fırkasından biri olarak saydığı Betriyye’nin anlatımında yaptığı hatalı okumayı İcî’nin de tekrarlamasını örnek olarak gösterir. Âmidî fırkayı “Büteyr es-Sûmî” diye birine nispet eder. Halbuki bu ismin doğrusu Kesîr en-Nevâ şeklindedir. Ancak Âmidî kelimeyi yanlış okumuş, İcî de aynı hatayı tekrarlamıştır (bk. Ess, *Der Eine und das Andere*, II, 1085).

ortaya çıkan ilk ihtilâflar ile alâkalı kısım İcî'de terkedilmiştir. İlginç bir durum olarak *el-Mevâkıf* şârihi Cürcânî ise ilgili kısmı tekrar şerhe ekleme gereği duymuştur. İcî'nin *el-Mevâkıf*'ta yaptığı fırka tasnifinin, dolayısıyla Âmidî'nin tasnifinin temel özellikleri şu şekilde başlıklandırılabilir.

Yetmiş Üç Fırka Hadisine Dayanması ve Yetmiş Üç Şubeli Bir Tasnif Oluşu

Bağdâdî'den itibaren Eş'arî ulemâsının fırka tasnifinde ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılacağı, bunlardan yetmiş ikisinin cehenneme giderken yalnızca birinin cennete gideceği şeklindeki yetmiş üç fırka hadisinin temel bir referans çerçevesi olarak kullanıldığı ve ekseriyeti itibariyle hadiste belirtilen yetmiş üç fırkanın bulunması şeklinde bir çabaya girilerek yetmiş üç şubeli fırka listeleri oluşturulduğu görülmektedir. Nitekim Âmidî'nin ve onu ihtisar eden İcî'nin tasnifi de bu şekildedir. Zira Âmidî ve İcî, yetmiş üç fırka hadisini Hz. Peygamber'in haber verdiği şeyin vuku bulması şeklinde bir mucizesi olarak değerlendirir.¹¹ Böylece müellifler tıpkı hadiste geçtiği üzere yetmiş üç adet fırkanın mevcudiyetini göstererek bu mucizenin ispatını gerçekleştirme gayretine girişmişlerdir.

Sekiz Ana Fırka

İtikadî fırkaları tasnif eden müellifler çoğu zaman kendilerinden önce yapılan tasniflerden istifade etmekle birlikte farklı tasnif şekilleri denemişlerdir. En önemli farklılıklar ana fırkaların sayısı ve isimleri ile yine alt kollarının sayı ve kimliklerinde ortaya çıkmaktadır. Bu, aynı zamanda bir tasnifi diğerlerinden ayırt eden bir kıstas konumundadır. Âmidî ve İcî'nin tasnifinde ana fırkaların sayısı sekizdir. Bunlardan biri kurtuluşa eren fırka olup diğer yedisi alt kollarıyla birlikte yetmiş iki sayısına ulaşan bidat fırkalarıdır. Bunlar Mu'tezile, Şîa, Havâriç,
.....

¹¹ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, V, 39; İcî, *el-Mevâkıf*, s. 414.

Mürcie, Neccâriyye, Cebriyye ve Müşebbihe olup Mu'tezile yirmi, Şîa yirmi iki, Havâriç yirmi, Mürcie beş, Neccâriyye üç, Cebriyye ve Müşebbihe de birer fırkadan oluşmaktadır. Böylece hadisteki yetmiş üç rakamına $20+22+20+5+3+1+1=72+1$ (fırka-i nâciye) =73 formülüyle ulaşılmaktadır.¹²

Fırkaların sunumunda Âmidî'nin Bağdâdî'den ve özellikle Şehristânî'den yararlandığı rahatlıkla görülmektedir. Ancak tasnifin diğerlerine nazaran bazı dikkat çekici hususiyetleri de bulunmaktadır. Meselâ Âmidî'den önceki dönemlerde yapılan tasniflerde kendisine birçok alt kol nispet edilen İmâmiyye, bu tasnifte tek fırkadır. Yine İsmâiliyye/Bâtıniyye genişçe anlatılmıştır. Bu, aslında Bağdâdî'den itibaren diğer Eş'arî müelliflerin yapageldiği bir pratik olup aktüel Bâtınî tehlikesine yönelik bir tepkiyi ifade etmektedir. Bir başka durum Âmidî ve İcî'nin Havâriç'in yirmi fırkadan oluştuğunu söyledikleri halde alt fırkalarının anlatımına geçtiklerinde aslında yirmi iki fırka zikretmeleridir.¹³ Cebriyye ve Müşebbihe'nin alt kolları olmayan fırkalar olarak zikredilip Cehmiyye'ye Cebriyye altında ve Kerrâmiyye'ye de Müşebbihe altında değinilmesi de farklı bir durum olarak bu bağlamda zikredilebilir.¹⁴

"Fırka-i Nâciye"nin Kimliği

Âmidî ve İcî'nin fırka tasnifinde kurtuluşa eren fırka hadiste geçtiği üzere "Hz. Peygamber ve ashabının yolu üzere olanlar" olup bu da "Eş'arîler, muhaddislerin ilk nesilleri (*es-selef*

¹² Tasnifin tablolaştırılmış şekli için yazının sonuna ilâve edilmiş "Ek"e bk.

¹³ Tasnifi muhtasar olarak nakleden İcî, bu karışıklığa dair bir açıklama getirmemektedir. Ancak şârihleri Kirmânî ve Cürcânî, durumun farkında olarak bazı izahlar sunma lüzumu hissetmişlerdir. Kirmânî mâkul bir açıklama bulma teşebbüsüne girişirken Cürcânî, açıklanması güç bu durumu keyfi/mesnetsiz bir tutum olarak niteler. Daha detaylı bilgi için bk. Gömbeyaz, "İtikâdî Fırka Tasnifçiliğinde Âmidî'nin Yeri", s. 286-287.

¹⁴ Âmidî ve İcî tasnifinin daha detaylı bir analizi için bk. Gömbeyaz, "İtikâdî Fırka Tasnifçiliğinde Âmidî'nin Yeri", s. 278-291.

mine'l-muhaddisîn) ve Ehl-i sünnet ve cemaat"e tekabül etmektedir.¹⁵ Müelliflerin fırka-i nâciyeyi sadece kendi mezhepleri olan Eş'ariyye olarak tayin etmeyip bunun yanı sıra "muhaddislerin ilk nesilleri" ile "Ehl-i sünnet ve cemaat"i de ilâve ettikleri göze çarpmaktadır. Muhtemelen Eş'ariyye öncesi dönemde fırka-i nâciyenin durumuna bir cevap sunma amacına mâtuf olarak zikredilen "muhaddislerin ilk nesilleri" ifadesi ile Eş'ariyye'nin öncesinde onun öncüleri olarak görülebilecek Mâlik b. Enes, Ahmed b. Hanbel, Süfyân es-Sevrî, Dâvûd el-İsfehânî gibi ashâb-ı hadisînin ilk dönem âlimleri; "Ehl-i sünnet ve cemaat" ile de ashâb-ı hadisînin içerisinde yer alan ve onların itikadî fikirlerini kelâmî delillendirmelerle destekleyerek Eş'ariyye ile vücut bulacak Ehl-i sünnet kelâmının müjdecileri olan Hâris el-Muhâsibî, Ebû'l-Abbas el-Kalânîsî, İbn Küllâb el-Basrî gibi zevatın kastedildiği düşünülebilir. Zira bu üç grubun tarihsel süreçte birbirini mütemmim cüzler oldukları şeklinde bir anlatımı, Şehristânî'nin *el-Milel*'inde Sıfâtiyye ana fırkasının ele alındığı yerde ilk kolu olarak işlenen Eş'ariyye'ye geçmeden hemen önce bulmaktayız.¹⁶ Âmidî de kuvvetle muhtemel Şehristânî'nin buradaki anlatımından ilham almak suretiyle fırka-i nâciyeyi üç gruptan müteşekkil bir yapı olarak tayin etmiştir.

III. *el-Mevâkıf*'teki Fırka Tasnifinin Sonraki Dönemlere Tesiri

İcî'nin *el-Mevâkıf*'ta Âmidî'nin *Ebkâr*'ında ihtisar yoluyla naklettiği fırka tasnifi, talebesi Şemseddin el-Kirmânî (ö. 786/1384) ile Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413) tarafından *el-Mevâkıf* üzerine yazdıkları şerhlerde haliyle ele alınmış ve şerhedilmiştir.¹⁷ Kirmânî ve Cürcânî, şerhlerinde İcî'nin Âmidî'den

.....

¹⁵ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, V, 96; İcî, *el-Mevâkıf*, s. 429.

¹⁶ Krş. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 105-106.

¹⁷ Kirmânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*'ındaki fırka tasnifine dair kısım müstakil bir eser olarak neşredilmiştir (bk. Kirmânî, *el-Fıraku'l-İslâmiyye*; ayrıca ☞

istifade ettiğinin farkında olarak¹⁸ İcî'nin zikretmediği ancak Âmidî'de yer alan mâlûmatı kullandıkları,¹⁹ bunun yanında Şehristânî'nin *el-Milel*'i gibi çeşitli kaynaklardan da istifade ederek tasnifi zenginleştirdikleri görülmektedir.

İcî'nin *el-Mevâkıf*'ının ve özellikle Cürcânî tarafından yapılan şerhinin İslâm dünyasında kısa bir süre içerisinde tanınması ve yaygın olarak kullanılmasıyla Âmidî'nin fırka tasnifi meşhur olmuştur. Ancak *el-Mevâkıf*'ta fırka tasnifi esnasında Âmidî'nin ismine herhangi bir açık referansta bulunulmaması, tasnifin Âmidî'ye değil de İcî'ye aitmiş gibi bilinmesine sebep olmuştur.²⁰ Meselâ Sa'deddin et-Teftâzânî (ö. 792/1390) söz

.....

bk. Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, VIII, 382 vd.). Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*'taki fırak bölümü müstakil olarak İsmail Yürük tarafından Türkçeye çevrilmiştir (bk. kaynakça).

¹⁸ Hatta bir yerde Kirmânî ve Cürcânî, Âmidî ile yaptıkları mukayeseli okuma neticesinde İcî'nin hatasını Âmidî üzerinden düzeltirler. Burada hem Kirmânî hem de Cürcânî, İcî'nin Cehmiyye'den bahsederken “onların başka varlıklar hakkında da kullanılabilecek ilim, kudret gibi sıfatları teşbih endişesiyle Allah'a nispet etmedikleri” şeklindeki bir görüşünü naklederken “kudret” sıfatını değil de Âmidî'nin yaptığı gibi “hayat” sıfatını örnek olarak vermesinin daha uygun olacağını belirtirler. Zira Cehm, Allah dışındaki varlıklara kudret nispet etmediği için kudret sıfatının zikredilmesi hatalı olmaktadır (bk. Kirmânî, *el-Fıraku'l-İslâmiyye*, s. 91; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, VIII, 398; ayrıca krş. Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, V, 92; İcî, *el-Mevâkıf*, s. 428).

¹⁹ Kirmânî ve Cürcânî'nin Âmidî'ye açıkça referansta buldukları yerler için bk. Kirmânî, *el-Fıraku'l-İslâmiyye*, s. 65, 80-81, 91; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, VIII, 382, 384, 389, 391, 393, 397, 398.

²⁰ Nitekim ulaşabildiği fırak eserleri üzerinde mukayeselerde bulunduğu doktora tezinde Lewinstein “Mu'tezilî-Eş'arî Fırak Geleneği” şeklinde adlandırdığı geleneğin Şehristânî sonrası dönemdeki temsilcisi olarak Âmidî'yi değil İcî'yi görmektedir. Nitekim ona göre İcî'nin tasnifi “Şehristânî'den kaynağı gösterilmeksizin yapılan bir özet” mahiyetindedir (bk. Lewinstein, *Studies in Islamic Heresiography*, s. 52, dn. 53). Lewinstein'in Âmidî'yi atlamak suretiyle doğrudan İcî'yi öne çıkarması tezini bitirdiği yılda henüz Âmidî'nin *Ebkârü'l-efkâr*'ının neşredilmemiş olması bağlanabilir.

konusu tasnifi özet olarak naklederken “*el-Mevâkıf*’ta nakledildiği üzere...” ifadesini kullanır.²¹

Osmanlı coğrafyası İcî ve Cürcânî’nin fikirleri ve eserlerinin en çok tesirde bulunduğu yerlerin başında geldiğinden İcî’nin *el-Mevâkıf*’ın sonunda Âmidî’den ihtisarla naklettiği fırka tasnifi, her ne kadar Eş’arî âlimlerinden gelmiş olsa da, Hanefî-Mâtürîdî Osmanlı ulemâsı tarafından en çok tercih ve tekrar edilen fırka tasniflerinden biri olmuştur. Tasnif çoğu defa mücidi olan Âmidî’ye ait olarak değil, İcî’nin tasnifi olarak bilinmiştir. Meselâ Taşköprizâde (ö. 968/1561), ilimleri ele aldığı eserinde itikadî fırkaları ve görüşlerini araştıran makâlât ilminden (*ilmü makâlâti’l-fırak*) bahsederken yetmiş iki sapkın fırkanın görüşlerinin açıklamasını İcî’nin *el-Mevâkıf*’ının

.....

²¹ Bk. Teftâzânî, *Şerhu’t-Teftâzânî ale’l-ehâdîsi’l-erbaini’n-nebeviyye*, s. 178. *el-Mevâkıf*’taki fırka tasnifini nakleden Teftâzânî fırka-i nâciyeyi İcî’den farklı olarak “Muhammed’in aydınlık sünnetinin ve Ahmed’in temiz yolunun ehli [*Ehlü’s-Sünneti’l-beydâi’l-Muhammediyye ve’t-tarıkatî’n-nakiyyeti’l-Ahmediyye*]” şeklinde takdim eder.

Yine İcî’nin *Akâid*’i üzerine şerh yazan İftihârüddin Muhammed ed-Dâmegânî de (ö. 774/1372) şerhinde muhtemelen *el-Mevâkıf*’tan istifadeyle söz konusu tasnifi yalnızca ana ve alt kollarının sayılarını zikretmek suretiyle kısaca verir (bk. Dâmegânî, *el-Kavâidü’ş-şemsiyye*, vr. 3^b-4^a). Dâmegânî ilginç bir şekilde tasnifin detayları için Âmidî’ye ve İcî’ye değil de Şehristânî’nin *el-Milel ve’n-nihal*’ine göndermede bulunur. Yine ana fırkaların alt kollarının sayısını verirken Havâriç’in yedi, Mürcie’nin ise on altı kolu olduğunu söylemesi de dikkat çekicidir. Âmidî ve İcî, tasnifinde Havâriç’in yirmi iki koldan oluştuğunu söylemekle birlikte bu yirmi iki kolu yedi ana kol altında verir. O sebeple Dâmegânî’nin Havâriç’in yedi kolu olduğunu söylemesinde bir yanlışlık bulunmamaktadır. Ancak Mürcie’nin on altı kolu olduğunu söylemesine bakılırsa belki Havâriç’in yedi kolu olduğunu söyleyince ortaya çıkacak fırkaların sayısının yetmiş üçe tamamlanma problemini Mürcie’ye çokça kol nispet etmek suretiyle aşmak istediği düşünülebilir. Ancak sayı bu şekilde de yetmiş üçü bulunmamaktadır (krş. a.y.). Mürcie’nin on altı kolu olduğunun söylenmesi muhtemelen bir zühul eseridir.

sonunda yaptığını kaydeder.²² İcî üzerinden bu fırka tasnifini tanıyan Osmanlı ulemâsı gerek fırak türü eserlerinde gerekse başka türde kaleme aldıkları eserlerin uygun yerlerinde ilgili tasnifi kullanmışlardır. Meselâ bazı araştırmacılar tarafından Osmanlı'nın ilk şeyhülislâmı kabul edilen Molla Fenârî'nin oğlu olan Mehmed Şah (ö. 839/1435-6) yüz ilmi ele aldığı *Ünmüzcü'l-ulûm* adlı eserinde makâlât ilmini tanıtırken bu tasnifi kullanır.²³ Yine Akkirmânî (ö. 1174/1760) *Risâle fî beyâni'l-fırakı'd-dâlle*'sinde,²⁴ Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî (ö. 1309/1893) öz biçimde *Câmiu'l-mütûn*'unda,²⁵ detaylı olarak *en-Netâyicü'l-i'tikâdiyye*'sinde,²⁶ müridi Hasan b. Ömer es-Sunkûrî *Zübdetü'l-akâid*'inde,²⁷ Sırrî-yi Girîdî (ö. 1310/1894)

.....

²² Bk. Taşköprizâde, *Miftâhu's-saâde*, I, 298.

²³ Bk. Fenârîzâde, *Ünmüzcü'l-ulûm*, vr. 202^a-205^a.

²⁴ Her ne kadar müellif eserini Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal*'inden derlediğini (*müntehab*) ifade etse de Mu'tezile'nin alt kollarının sıralamasında yaptığı bazı küçük tasarruflar hariç söz konusu tasnifi kullanır (bk. *el-Fıraku'd-dâlle* kaydıyla, vr. 91^b-99^a). Bazı yazma eser kütüphanelerinde Birgivî'ye nispet edilen ve farklı bir fırka tasnifi takip edilen *Tuhfetü'l-müsterşidîn* adlı fırak eserinin yazma nüshaları Akkirmânî'ye nispet edilebilmiştir (meselâ bk. *Risâle fî fırak dâlle* kaydıyla, Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., nr. 4334/2, vr. 32-34).

²⁵ Bk. Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, s. 30, sayfa kenarı.

²⁶ Varlığını öğrencisi Sunkûrî/Sungurlulu'nun eserinden öğrendiğimiz (bk. Sunkûrî, *Zübdetü'l-akâid*, s. 3) ve herhangi bir nüshası bilinmediği için kayıp olarak kabul edilen bu eserin bir nüshası Kütahya Vahîd Paşa Yazma Eser Kütüphanesi'nde tarafımızdan bulunmuştur (bk. Kaynakça). Müellif eserini Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*'ından hareketle meydana getirdiğini belirtir. Risâle ve içeriği hakkında detaylı mâlûmat için bk. Gömbeyaz, "Ahmed Ziyaüddin Gümüşhânevî'nin Kayıp Fırak Risalesi: *en-Netâyicü'l-i'tikâdiyye fî usûli'l-fırakı'l-İslâmiyye*", s. 741-755.

²⁷ Sunkûrî veya Sungurlulu bu eserini Gümüşhânevî'nin *en-Netâyicü'l-i'tikâdiyye* isimli küçük hacimli Arapça risâlesini bazı kelâm ve fırak eserlerinden yaptığı ilâvelerle Türkçe yeni bir eser olarak oluşturduğunu bizzat kendisi eserinde ifade eder (bk. Sunkûrî, *Zübdetü'l-akâid*, s. 3). Eserde Âmidî ve İcî'nin tasnifi nakledilirken her bir fırkanın başına "şeytan" kelimesinin konulması ve sonunda fırkaları bir ağacın dalları olarak

Ârâü'l-milel'inde,²⁸ Ahmed Feyzî el-Çorûmî (ö. 1327/1909) *el-Feyzü'r-rabbânî*'sinde,²⁹ Abdurrahman el-Aktepî (ö. 1910) *Keşfü'z-zalâm*'ında,³⁰ Abdüllatif Harpûtî (ö. 1332/1914) *Târîh-i İlm-i Kelâm*'ında,³¹ Şeyh Cüneyd ez-Zokaydî (ö. 1963) büyük dedelerinden Molla Halîl es-Siirdî'nin *Te'sîsü kavâidi'l-akâid*'i üzerine yazdığı hâşiyesinde³² söz konusu tasnifi kullanmıştır. Hüseyin el-Erzurûmî (ö. 1159/1746) ise İcî'nin *el-Mevâkıf*'in sonunda kullandığı Âmidî tasnifindeki fırkaları alfabetik olarak düzenlediği bir fırak eseri kaleme almıştır.³³ Âmidî ve İcî'nin fırka tasnifini kullanan müellifler içerisinde Sırrî-yi Girîdî, Sunkûrî ve Hüseyin el-Erzurûmî gibi müellifler kurtuluşa eren fırkayı Âmidî ve İcî'den farklı olarak

.....

resmeden bir tablonun yer alması dikkat çekicidir (eserle alâkalı ayrıca bk. Koçoğlu, "Hasan b. Ömer es-Sunkûrî'nin Zübdetü'l-Akâid Nuhbetü'l-Fevâid'inde 'Hey'etü'l-Kalp Şeceretü'l-İman ve Şeceretü'l-Niran' Modeli", s. 321-333).

²⁸ Girîdî, *Ârâü'l-milel*.

²⁹ Çorûmî bu eserini Şîî İmâmî âlimlerinden Ebü'l-Fütûh er-Râzî'ye (ö. 552/1157) nispet edilen *Husniyye* adlı eserdeki Şîî görüşlere cevap vermek üzere kaleme almış ve ilgili bir yerinde tasnifi kullanmıştır (hakkında bk. Aydın, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, s. 206-211; ayrıca krş. Dalkıran, *Ahmet Feyzî Çorûmî'nin el-Feyzü'r-Rabbânî'si Işığında Osmanlı Devleti'nde Ehl-i Sünnet'in Şîî Akidesine Tenkidleri*, s. 228-253).

³⁰ Aktepî 1303 (1886) senesinde yazdığı bu eserinde söz konusu ettiğimiz tasnifi kullanmıştır (Aktepî, *Keşfü'z-zalâm*; ayrıca bk. Bozan, "Osmanlılar'ın Son Döneminde Makâlât ve Fırak Geleneği: Şeyh Abdurrahman Aktepî Örneği", s. 115-135).

³¹ Harpûtî, *Kelâm Tarihi*.

³² Bk. Bozan, "Şeyh Cüneyd ez-Zokaydî ve 73 Fırka'ya Dair 'Haşiye'si", s. 3-16.

³³ Erzurûmî/Erzenurrûmî, *Risâletü'l-münciye*, vr. 16^b-39^a; ayrıca bk. Aydın, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, s. 136. Erzurûmî'nin risâlesinde alfabetik olarak sıralanan fırkalar hem ana fırkalardan hem de alt kollardan oluştuğu için yetmiş üçü aşmış gibi görünmektedir. Yoksa Âmidî tasnifindeki fırkaların dışında başka bir fırka söz konusu edilmemiştir.

“Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'ye tâbi olanlar ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye tâbi olanlar” şeklinde ifade etmek suretiyle kendi mezhebî aidiyetleri olan Mâtürîdîliği kurtuluşa eren fırka kapsamına almış ve aslında Eş'arî bir tasnifi Mâtürîdî kimlikle uyuşur hale getirmişlerdir.

Eş'arî âlim Âmidî'nin yaptığı ve İcî'nin eserine taşımasıyla tanınır hale gelen fırka tasnifinin Sünnî olmayan müellifler tarafından da kullanıldığını görmek mümkündür. Meselâ Şîfî âlimi İbnü'l-Atâikî (ö. 790/1388) fırak risâlesinde Âmidî'nin fırka tasnifini Âmidî'ye referansta bulunarak kullanır, ancak fırka-i nâciyeyi “İmâmî İsnâaşeriyye” olarak belirler.³⁴ Tasnifi İcî üzerinden tanıyarak nakleden bir başka ilginç örnek Safevîler döneminin başlarında yaşayan ve bir dönem sadâret görevinde de bulunan Mîr Gıyâseddin Mansûr ed-Deşteki eş-Şîrâzî'dir (ö. 949/1542). *Risâle fî beyâni'l-mezâhib ve'l-fırak* isimli küçük hacimli fırak eserinde İcî'nin *Şerhu'l-Mevâkîf*'ine referansla eserdeki fırka tasnifini ana fırkaları, temel görüşlerini ve -alt kolların tasnifine değinmeksizin- yalnızca ayırdıkları alt kolların sayılarını söylemekle yetinerek nakleden Deşteki, fırka-i nâciye ile ilgili kısımda “*el-Mevâkîf* yazarı dedi ki” diyerek İcî'nin fırka-i nâciye tanımını verdikten sonra ilginç bir şekilde eserini on ikinci imam Muhammed b. Hasan el-Askerî'ye hediye olarak kaleme aldığını belirtir.³⁵ Zeydî bir aileden gelen ve İmâmî/İsnâaşerî fikirleri tam olarak benimsemediği, eserlerinden anlaşılan³⁶ Deşteki'nin, Eş'arî bir âlimin eserindeki fırka tasnifini nakletmesi ve

•••••

³⁴ Risâlenin içeriği hakkında bk. Ahmetoğlu, *Şîfî-İmâmîyye'nin Mezhepler Tarihi Yazıcılığı*, yayım aşamasında; ayrıca bk. Meşkûr, “İbnü'l-Atâikî'nin Hayatı, Eserleri ve er-Risâletü'l-Fârîka ve'l-Milhetü'l-Fâika Risâlesi”, s. 147-158.

³⁵ Krş. Deşteki, *Risâle fî beyâni'l-mezâhib ve'l-fırak*, s. 390-393.

³⁶ Bk. Pourjavady, *Philosophy in Early Safavid Iran*, s. 27, ayrıca eserde Deşteki'ye hasredilen bölüm için bk. s. 24-32.

üstelik bu eserini on ikinci imama hediye etmesi oldukça ilginçtir.³⁷

Ele aldığımız fırka tasnifinin ulaştığı yerlerden biri de Endülüs coğrafyasıdır. Nitekim hayatını Gırnata'da geçiren meşhur Mâlikî müellif Şâtıbî (ö. 790/1388) *el-İ'tisâm* adlı eserinin ilgili bir yerinde yetmiş üç fırka hadisini ve İslâm'da fırkalara bölünmenin sebeplerini incelerken bu fırka tasnifini ana fırkaları ve alt kollarını yalnızca ismen zikretmek suretiyle nakleder. Aslında Şâtıbî bu tasnifi benimsediği için değil de yetmiş üç fırka hadisini esas alarak yapılan yetmiş üç şubeli fırka tasniflerine örnek sunma bağlamında ele alır. Bu bağlamda verdiği örneklerden biri de kime ait olduğunu belirtmediği Âmidî ve İcî'nin tasnidir. Dahası Şâtıbî bu tasnife, yetmiş üç fırka hadisine referansla hadiste bildirilen yetmiş üç fırkanın tasnifteki fırkalardan ibaret olduğunu söylemenin aklî ve şer'î bir dayanağının olmadığı şeklinde bir eleştiri de getirir.³⁸ Şâtıbî'nin kimden aldığını belirtmediği bu tasnifi, tasnifin sahibi Âmidî'den mi, yoksa tasnifin tanınmasını sağlayan İcî'den mi ya da başka bir kaynaktan mı aldığı belli değildir. Fakat tasnifin Endülüs coğrafyasına ulaştığı anlaşılmaktadır.

İcî'nin *el-Mevâkıf*'ta naklettiği fırka tasnifinin Sünnî olmayan kesimde de etkili olduğuna dair ilginç bir başka örnek XX. yüzyılda Cezayir'de İbâziyye mezhebinin canlanıp yayılmasında önemli bir paya sahip olan Muhammed b. Yûsuf Ettafeyyiş'tir (ö. 1332/1914). Ettafeyyiş, bir başka İbâzî âlim İbnü'n-Nazar el-Umânî el-İbâzî'nin (ö. ykl. 690/1290) *Lâmiyye*'si üzerine yazdığı şerhin itikadî fırkalar ile alâkalı bölümünde (*Mebhâsü'l-fırak*) söz konusu fırka tasnifini kullanmaktadır. Ancak

.....

³⁷ Josef van Ess'e göre, bu durum Deşteki'nin yeni idarecileri olan Safevîler'e yönelik benimsediği siyasî bir tavır olabilir (bk. Ess, *Der Eine und das Andere*, II, 1137).

³⁸ Krş. Şâtıbî, *el-İ'tisâm*, III, 185-201.

kurtuluşa eren fırkayı kendi mezhebî aidiyeti olan *İbâziyye-i Vehbiyye* şeklinde ifade eden ve mezhepleri anlatımında farklı kaynak ve fırka tasniflerinden de istifade ettiği anlaşılan Ettafeyyîş, temel çatı olarak *Âmidî* tasnifini kullanır ve bunu İcî üzerinden aldığı zaman zaman “Adud dedi ki...” ifadeleriyle ortaya koyar.³⁹

IV. Sonuç

İslâm düşünce tarihinin önemli isimlerinden biri olan Eş'arî mütekellim Ebü'l-Fazl Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed el-İcî'nin fırak sahasında hususan ele alınabilecek müstakil bir eseri olmayıp yalnızca kendisinden sonraki dönemde önemli tesirler bırakan *el-Mevâkif* isimli kelâm eserinin sonuna ek (*tezyîl*) olarak aldığı muhtasar bir fırka tasnifi bulunmaktadır. Bu haliyle ilk bakışta önemli addedilmeyebilecek olan bu tasnif, aslında İcî / *el-Mevâkif* sonrası dönemde fırak yazımında çalışma boyunca örnekleri gösterildiği üzere sadece Eş'arîler tarafından değil diğer Sünnî grupların yanı sıra Şîî, İbâzî gibi Sünnî olmayan fırkaların mensubu müellifler tarafından da ve hususan işaret etmek gerekirse Osmanlı ulemâsınca en çok tekrar edilen fırka tasniflerinin başında gelmektedir. Bu, İcî'yi fırak literatürü açısından incelenmeye değer ve dikkat çekici bir konuma taşımaktadır. Ancak İcî burada, bu fırka tasnifinin mücidi olmayıp *Âmidî*'nin *Ebkârü'l-efkâr* adlı kelâm eserinin son kısımlarında işlediği, mâlûmat olarak ekseriyetle Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal*'ine dayanmakla birlikte fırkaların tasnifinde ve sıralanışında kendine özgü bir usulle geliştirdiği fırka tasnifinin ihtisar yoluyla nakledicisi konumundadır. Yani onun fırak literatürüne yaptığı katkı, hem kendi ilmî şahsiyeti ve eserleri hem de Kirmânî ve Cürcânî gibi kudretli şârihleri

.....

³⁹ Ettafeyyîş'in tasnifi ile ilgili daha detaylı bilgi için bk. Bouchiba, “Un manuscrit inédit d'herésiographie: le *Mabhath al-firaq* (Recherche sur les sectes) du shaykh Aţfayyîsh (m. 1914)”, s. 297-305.

vasıtasıyla “İslâm düşüncesi ve özellikle Osmanlı ilim anlayışı üzerinde kalıcı bir tesir bırakan”⁴⁰ bir âlim olarak Âmidî tasnifini meşhur etmesidir.

Âmidî ve İcî'nin Hz. Peygamber'in haber verdiği bir durumun gerçekleşmesi anlamında bir mûcizesi olarak addettikleri yetmiş üç fırka hadisine dayanan ve fırkaların sayısının toplamda yetmiş üç rakamına ulaştırıldığı bu fırka tasnifi biri kurtuluşa eren fırka, diğerleri de yetmiş iki bidat fırkasının kendilerinden neşet ettiği yedi ana fırka olmak üzere toplam sekiz ana fırka üzerine bina edilmiştir. Yedi sapkın ana fırka Mu'tezile, Şîa, Havâriç, Mürctie, Neccâriyye, Cebriyye ve Müşebbihe olup Mu'tezile yirmi, Şîa yirmi iki, Havâriç yirmi, Mürctie beş, Neccâriyye üç, Cebriyye ve Müşebbihe de birer fırkadan oluşmakta ve fırka-i nâciyenin de ilâvesiyle $20+22+20+5+3+1+1=72+1$ (fırka-i nâciye)=73 formülüyle hadiste işaret edilen yetmiş üç rakamına ulaşılmaktadır. Âmidî ve İcî, fırka-i nâciyeyi kendi mezhebî aidiyetlerine uygun biçimde, “Eş'ariyye, muhaddislerin ilk nesilleri ve Ehl-i sünnet ve cemaat” şeklinde tayin ederken aynı tasnifi kullanan bazı Osmanlı ulemâsı, “Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye” şeklinde; Şîî bir âlim “İmâmî İsnâaşeriyye” ve İbâzî bir âlim ise “İbâziyye-i Vehbiyye” olarak kendince revize edebilmiştir. Tasnifin çalışmada sunduğumuz örnekleri dışında başka eserlerde de araştırmacıların karşısına çıkması kuvvetle muhtemeldir. “Ana İslâm fırkaları sekiz adettir...” şeklinde bir ifade ile başlayan bir fırka tasnifi, kendisinden sonraki dönemlere önemli tesirler bırakan bir müellif olarak İcî üzerinden tanınan ve nakledilen Âmidî tasnifinin habercisi olabilir.

.....

⁴⁰ Görgün, “İcî, Adudüddin”, s. 412.

Ek

ÂMİDİ ve İCİNİN İTİKADİ FIRKA TASNİFİ									
	MU'VEZİLE	ŞİA	HAVARİÇ	MÜRJCİE	NECCARİYYE	CEBRİYYE	MÜŞEBBİHE	FIRKA-I NÂCİYE	
1	Vâsiliyye	GULÂT Sebeiyye	Muhaakkime-i Ülä	Yûnusîyye	Burgûsiyye			Eş'ariler + Muhaddislerin ilk nesilleri + Ehl-i sünnet ve cemaat	
2	Amriyye	Kâmilîyye	Beyhesiyye	Ubeydiyye	Za'ferânîyye				
3	Hüzeyliyye	Beyânîyye	Ezârîka	Gassâniyye	Müstedrekiyye				
4	Nazzâmiyye	Mugiriyye	Neccedât-ı Âzirîyye	Sevbâniyye					
5	Esvâriyye	Cenâhiyye	Sufriyye	Tûmeniyye					
6	İskâfiyye	Mansûriyye	İBÂZİYYE						
			Hafsîyye						
7	Ca ferîyye	Hattâbiyye	Yezîdiyye						
8	Bişriyye	Gurâbiyye	Hârisiyye						
9	Murdâriyye	Zemniyye	Ashâbüt-tâat						
10	Hişâmiyye	Hişâmiyye	ACÂRİDE						
			Meymûniyye						

Ek

ÂMİDÎ VE İCÎ'NİN İTİKADÎ FIRKA TASNİFİ								
	MU'TEZİLE	ŞİA	HAVARİÇ	MÜRJCİE	NECCÂRİYYE	CEBRİYYE	MÜŞEBBİHE	FIRKA-I NÂCİYE
11	Sâlihîyye	Zürâriyye	Hamziyye					
12	Hâbitiyye	Yûnusiyye	Şuaybiyye					
13	Hâdsiyye	Şeytâniyye	Hâzimiyye					
14	Muammeriyye	Rizâmîyye	Halefiyye					
15	Sümâmîyye	Mufavviza	Etrâfiyye					
16	Hayâtiyye	Bedâiyye	Ma'lûmiyye					
17	Câhiziyye	Nusayriyye/ İshakiyye	Meçhûliyye					
18	Kâbiyye	İsmâiliyye	Saltîyye					
19	Cübbâiyye	ZEYDİYYE	SEÂLİBE					
		Cârûdiyye	Alnesiyye					
20	Bahşemîyye	Süleymânîyye	Ma'bediyye					
21		Betriyye	Şeybânîyye					
22		İMÂMİYYE	Mülkerremiyye					
Âmidî'nin Tasnifte Kullandığı Formül: 20 + 22 + 20 + 5 + 3 + 1 + 1 + 1 [Fırka-i nâciye] = 73								

Kaynakça

- Akkirmânî, Mehmed b. Kefevî Hacı Hamîd Mustafa, *el-Fıraku'd-dâlle*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1310, vr. 91^b-99^a.
- Aktepî, Abdurrahman Şemseddin er-Rûhî, *Keşfü'z-zalâm fî akâidi fıraki'l-İslâm*, nşr. Metin Bozan, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Âmidî, Ebû'l-Hasan Seyfeddin Ali b. Muhammed, *Ebkârü'l-eskâr fî usûli'd-dîn*, I-V, nşr. Ahmed Muhammed el-Mehdî, Kahire: Matbaatü Dâri'l-kütüb ve'l-vesâik'l-kavmiyye, 1424/2004.
- Aydınlı, Osman, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazı-cılgı*, Çorum: Hititkitap Yayınevi, 2008.
- Bouchiba, Farid, "Un manuscrit inédit d'herésiographie: le *Mabğath al-fıraq* (Recherche sur lessectes) du shaykh Aţfayyish (m. 1914)", *Ibadi Theology: Rereading Sources and Scholarly Works*, ed. Ersilia Francesca, Hildesheim: Georg Olms Verlag, 2015, s. 297-305.
- Bozan, Metin, "Osmanlılar'ın Son Döneminde Makâlât ve Fırak Geleneği: Şeyh Abdurrahman Aktepî Örneği", *Marife*, XI/1 (2011), s. 115-135.
- Bozan, Metin, "Şeyh Cüneyd ez-Zokaydî ve 73 Fırka'ya Dair 'Haşiye'si", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, VIII (2012), s. 3-16.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf, "Seyyid Şerif Cürcânî'ye Göre İslâm Mezheplerinin Sınıflandırılması", trc. İsmail Yürük, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I/1 (2001), s. 227-277.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf, *Şerhu'l-Mevâkıf*, I-VIII, nşr. Muhammed Bedreddin en-Na'sânî, Kum: İntişârâtü's-Şerîf er-Radî, 1994 (Mısır 1907 baskısından ofset).
- Dalkıran, Sayın, *Ahmet Feyzî Çorumî'nin el-Feyzü'r-Rabbânî'si Işığında Osmanlı Devleti'nde Ehl-i Sünnet'in Şi'î Akidesine Tenkidleri*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2000.
- Dâmegânî, İftihârüddin Muhammed, *el-Kavâidü's-şemsîyye fî şerhi'l-Akâidi'l-Adudîyye*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2307, vr. 1^b-36^b.
- Deşteki, Mîr Gıyâseddin Mansûr b. Sadreddin Muhammed el-Hüseynî eş-Şirâzî, *Risâle fî beyânî'l-mezâhib ve'l-fırak*, nşr. Muhammed Takî Dânişpejûh, *Neşriyye-i Dânişgede-i Edebiyyât-ı Tebrîz* içinde, LXXX (1345hş.), s. 390-393.

- Erzurûmî/Erzenurrûmî, Hüseyin, *Risâletü'l-münciye ani'l-hatâi'l-vâki' beyne'n-nâciye ve gayri'n-nâciye*, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1043, vr. 16^b-39^a.
- Ess, Josef van, *Der Eine und das Andere: Beobachtungen an islamischen häresiographischen Texten*, I-II, Berlin - New York: Walter de Gruyter, 2011.
- Fenârîzâde Mehmed Şah, *Ünmüzcü'l-ulûm*, Süleymaniye Ktp., Hüsrev Paşa, nr. 482.
- Girîdî, Sırrî, *Ârâû'l-milel*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, 1303.
- Gömbeyaz, Kadir, "Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî'nin Kayıp Fırak Risalesi: *en-Netâyıcı'l-i'tikâdiyye fi usûli'l-fırakı'l-İslâmiyye*", *I. Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî Sempozyumu (03-05 Ekim 2013 Gümüşhane) -Bildiriler Kitabı-*, ed. İhsan Günaydın v.dğr., Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014, s. 741-755.
- Gömbeyaz, Kadir, "Bir Fırak Müellifi Olarak Fahreddin er-Râzî", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, ed. Ömer Türker - Osman Demir, İstanbul: İSAM Yayınları, 2013, s. 347-378.
- Gömbeyaz, Kadir, *İslam Literatüründe İtikâdi Fırka Tasnifleri* (doktora tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2015.
- Gömbeyaz, Kadir, "İtikâdi Fırka Tasnifçiliğinde Âmidî'nin Yeri", *Uluslararası Seyfüddîn Âmidî Sempozyumu Bildirileri*, ed. Ahmet Erkol v.dğr., İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009, s. 269-302.
- Gömbeyaz, Kadir, *Makâlât Geleneğinde İmam Eş'arî* (yüksek lisans tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2005.
- Görgün, Tahsin, "İcî, Adudüddin", *DİA*, 2000, XXI, 410-414.
- Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâeddin, *Câmiu'l-mütûn fi hakki envâi's-sıfâti'l-ilâhiyye ve'l-akâidi'l-Mâtürdiyye ve elfâzi'l-küfr ve tashîhi'l-a'mâli'l-acbiyye*, İstanbul: Dârü't-tubâati'l-âmire, 1273.
- Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâeddin [müellifi belirtilmemiş], *en-Netâyıcı'l-i'tikâdiyye*, Kütahya Vahîd Paşa Yazma Eser Ktp., nr. 3121, vr. 100a-108b.
- Harpûtî, Abdülatif, *Kelâm Tarihi*, sadeleştiren ve notlandıran: Muammer Esen, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.
- İcî, Ebû'l-Fazl Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed, *el-Mevâkıf fi ilmi'l-keîlâm*, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, ts.

- İcî, Ebû'l-Fazl Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed, *Kitâbü Cevâhiri'l-keîâm*, nşr. Ebû'l-Alâ Afîfî, *Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb* içinde, II/2 (1934), s. 133-234, metin kısmı: s. 136-228.
- Kirmânî, Şemseddin Muhammed b. Yûsuf, *el-Fıraku'l-İslâmiyye: Zeylû Kitâbi Şerhi'l-Mevâkıf*, nşr. Selîme Abdürresûl, Bağdat, Matbaa-tû'l-irşâd, 1973.
- Koçoğlu, Kıyasettin, "Hasan b. Ömer es-Sunkûri'nin Zübdetü'l-Akâid Nuhbetü'l-Fevâid'inde 'Hey'etü'l-Kalp Şeceretü'l-İman ve Şeceretü'l-Niran' Modeli", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, VII/2 (2010), s. 321-333.
- Lewinstein, Keith, *Studies in Islamic Heresiography: The Khawarij in Two Firaq Tradition* (doktora tezi), Princeton University, Princeton, 1989.
- Meşkûr, Muhammed Cevâd, "İbnü'l-Atâikî'nin Hayatı, Eserleri ve er-Risâletü'l-Fânka ve'l-Milhetü'l-Fâika Risâlesi", trc. Şahin Ahmetoğlu, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/1 (2013), s. 147-158.
- Pourjavady, Reza, *Philosophy in Early Safavid Iran: Najm al-Din Mahmud al-Nayrîzî and His Writings*, Leiden - Boston, Brill, 2011.
- Sinanoğlu, Mustafa, "el-Mevâkıf", *DİA*, 2004, XXIX, 422-424.
- Sunkûrî, Hasan b. Ömer, *Zübdetü'l-akâid nuhbetü'l-fevâid*, İstanbul: İbrahim Hakkı Litoğrafya Destgâhı, 1281.
- Şâtübî, Ebû İshak İbrâhim b. Mûsâ el-Gırnâtî, *el-İ'tisâm*, I-IV, nşr. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlû Selmân, Menâme: Mektebetü't-tevhîd, 1421/2000.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm, *el-Milel ve'n-nihal*, I-II, nşr. Abdülemîr Ali Mühennâ – Ali Hasan Fâûr, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1416/1996.
- Taşköprizâde, Ebû'l-Hayr İsameddin Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde fî mevzûâti'l-ulûm*, I-III, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1985.
- Teftâzânî, Sa'deddin Mes'ûd b. Ömer, *Şerhu't-Teftâzânî ale'l-ehâdisi'l-erbatni'n-nebeviyye li'l-İmâm Yahyâ b. Şeref b. Mürri b. Hasan en-Nevevî*, nşr. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâil eş-Şâfiî, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1420/2004.
- Yüksel, Emrullah, "Ebkârü'l-efkâr", *DİA*, 1994, X, 77-78.